

رسول عباسی، بابک علیا دونیقی

اعضاء هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی رودهن

کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی و جایگاه آن در ایران

چکیده

با توجه به اهمیت کتاب و کتابخانه در جهان اسلام، که ناشی از تعالیم این مکتب آسمانی است، و وجود احادیث و روایات بیشماری از رسول اکرم «ص» و ائمه «ع» درباره دانش و پژوهش، جایگاه کتاب و کتابخانه در تمدن اسلام به وضوح آشکار می شود.

در دوران تمدن اسلامی دو دوره کلی و بارز وجود دارد، دوران رشد و شکوفایی علم و دانش در این تمدن، که باعث به وجود آمدن کتابخانه‌های بسیار بزرگ و کاملی شد که به کمک دانشمندان و محققان آن زمان به وجود آمدند و دیگر دوره افول که در این دوره به دلایل مختلفی از جمله عوامل درونی و بیرونی، افول علم و دانش و در کنار آن کم‌رنگ شدن نقش کتابخانه‌ها در جهان اسلام را شاهد می‌باشیم.

کلید واژه‌ها: ایران، تاریخ، تمدن اسلامی، کتاب، کتابخانه‌ها

مقدمه

کتاب و کتابخانه در تمی اسلامی از جایگاه ویژه و والایی برخوردار بوده است. این جایگاه بیشتر ناشی از تعالیم مکتب اسلام است. اسلام، مکتب علوم و دانش، مسلمانان را به دانش اندوزی توصیه می‌کند. احادیث و روایات بیشماری از نبی اکرم و ائمه - علیهم السلام - درباره فضایل علم و دانش که از طریق کتاب و کتابخانه منتقل می‌شوند، وجود دارد. با توجه به عنایت خاصی که مکتب اسلام به علم و دانش داشته است و راه بهره‌وری و سعادت‌مندی را از آن علما می‌داند، بدیهی است که توجه به کتاب به عنوان ابزاری باارزش برای انتشار علوم درخور توجه و دقت است و نباید فراموش کرد که معجزه

پیامبر اسلام خود، کتاب است و در دومین سوره قرآن کریم در ابتدا به کتاب اشاره دارد:
«ذالک الکتاب لا ریب فیه هدی للمتقین» (بقره، 2)

اگر چه در روزگاران قدیم، کتاب همچون زمان حال گسترش پیدا نکرده بود، و افراد با سواد و کسانی که می‌توانستند بنویسند و بخوانند قشر وسیعی از جامعه نبودند، اما مسلمانان به ویژه در رابطه با اعتقادات دینی خود مبنی بر حفظ و نگهداری قرآن کریم از دستبرد حوادث روزگار و ثبت و ضبط آنچه از پیامبر اسلامی می‌شنیدند، خود را موظف به نگارش می‌دانستند و بر حفظ و نگهداری آنها مراقبت می‌کردند. مسلمانان هر چه از زمان پیامبر دورتر می‌شدند، خود را به نگرش و ثبت و ضبط وقایع نیازمندتر می‌دیدند و پا به پای تکامل خط و به همراه حفظ و ضبط قرآن کریم و اثر پیامبران و معصومین برای کسب اطلاع و آگاهی از اندوخته‌های اقوام دیگر نیز، تلاش وافر می‌نمودند.

ابزار و وسایل کتابت در دوران اسلام

مسلمانان در آغاز، تعالیم و دستورات دینی خویش را از طریق به یاد سپاری به نسلهای بعد و دیگران انتقال می‌دادند. هر چند مواردی موجود است که مسلمانان از پوست حیوانات و دیگر ابزار نوشتاری نیز استفاده می‌کرده‌اند.¹ با پیدایش و ورود پایپروس، مخصوصاً رونق صنعت کاغذ سازی در میان مسلمانان، در عرصه تعلیم و تعلم و کتابت دگرگونی عمده‌ای پدیدار شد و به آن سرعت بخشید. نباید فراموش کرد که ورود علوم و دانش یونانی و کشاکش فکری فرق و مذاهب اسلامی از دیگر عواملی بودند که بر رونق بازار کتاب و حرفه‌های وابسته به آن افزودند.

کتابخانه‌های تمدن اسلامی

تاریخچه ایجاد کتابخانه و جمع‌آوری کتاب به عهد باستان باز می‌گردد. بی‌شک کتابخانه و کتابداری ردپایی بر گذرگاههای پیچاپیچ تمدن، از عهد باستان تا عصر حاضر، بر جا

گذاشته است. ایجاد کتابخانه در روزگار باستان به سومریان، بابلیان، آشوریان، مصریان نسبت داده می‌شود.

سومریان، در حدود 2700 سال پیش از میلاد مسیح کتابخانه‌های شخصی، مذهبی و دولتی بر پا کرده بودند و مشهور است که کتابخانه تلو¹ مجموعه‌ای متجاوز از 30000 لوح گلین² داشته است. بابلیان که تمدن سومریان رابه ارث برده بودند، سبک نگارش و سرشت مواد نوشتنی را حفظ کردند و مهمترین کتابخانه در آن زمان کتابخانه بورسپا³ بود. اما کتابداری به منزله یک پیشه به دوران آشوریان باز می‌گردد. آشور بانیپال، پادشاه آشوری که از 668 تا 626 قبل از میلاد می‌زیسته، نخستین مفسر کار کتابدار در نظر گرفته می‌شود. تمدن باستانی مصریان همزمان با تمدنهای سومریان، بابلیان و آشوریان شکوفا شد. اما، مصریان از نظر شکل کتاب و مواد نوشتنی با آنها تفاوت بسیار داشتند. ماده نوشتنی آنها برگ باپیروس بود، از قلم مو مانندی به منزله ابزار نگارش استفاده می‌کردند مصر باستان کتابخانه‌های بی‌شماری، از قبیل کتابخانه‌های شخصی، معبدی و بایگانیهای دولتی داشت. اما کتاب در اسلامفل خود داستانی دیگر دارد: آغاز پیام وحی با فرمان خواندن، سوگند خوردن به قلم که نمادی است برای نوشتن، فراخوان مکرر به تعلیم و تعلم، پافشاری به کتابت، رویکرد گسترده پیروان آیین اسلام به فراگیری خواندن و نوشتن، همه و همه نمودهایی از این گذشته است. به اینها باید مصحف نویسی رانیز افزود که خود فصلی پر دامنه و درخور پژوهشی مستقل است. زیرا اهتمام ویژه مسلمان به قرآن آنان را وا داشته است تا ظریفترین و دقیقترین آرایه‌ها را در نگارش و تزیین این کتاب آسمانی به کار گیرند.

مسلمانان از اواخر قرن دوم هجری به جمع آوری کتب علاقه زیادی نشان داده‌اند، اما دقیقاً معلوم نیست که آغاز تشکیل کتابخانه به کدام سال و کدام شخص باز می‌گردد. آن چه که مشخص است این که کتابخانه‌های عمومی پدیده‌ای متعلق به قرن چهارم هجری

¹ tello

² Clay plate

³ borsippa

می‌باشد. خزانة الحکمه‌ها که پیش از دارالعم‌ها به وجود آمده بودند، به معنی واقعی کلمه، عمومی به شمار نمی‌رفتند. 2

مدارکی وجود دارند که حکایت از ایجاد کتابخانه‌های مساجد در قرن چهارم هجری دارند. در همان حال ممکن است که آغاز کتابخانه‌های شخصی به شکل محدود آن مربوط به قرن سوم هجری باشد.

کتابخانه‌های جهان اسلام به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

الف) کتابخانه‌های شخصی

ب) کتابخانه‌های مساجد

ج) کتابخانه‌های عمومی

د) کتابخانه‌های نیمه عمومی

این طبقه‌بندی تکیه بر بنیان‌گذاران و استفاده‌کنندگان از کتابخانه دارد. در کتابخانه‌های شخصی، عمومی و نیمه عمومی بنیان‌گذاران افراد خاصی بودن و تنه میزان استفاده‌کنندگان آنها را از هم جدا می‌کنند در حالی که در کتابخانه‌های مساجد بنیانگذاران خاصی را نداریم.

الف: کتابخانه‌های شخصی

به آن دسته از کتابخانه‌ها گفته می‌شود که علما و دانشمندان برای استفاده‌های شخصی تأسیس می‌کردند. می‌توان گفت که در میان علمای شیعه - مثل علمای سایر مذاهب - بر پا داشتن کتابخانه‌های شخصی امری مرسوم بوده است اما دقیقاً نمی‌توان مشخص کرد که اولین کتابخانه شخصی را چه کسی پدید آورد و یا تعداد آنها چقدر بوده است. در میان علمای شیعه که دارای کتابخانه‌های شخصی بر جسته‌ای بودند می‌توان از: محمد بن مسعود عیاشی، سید رضی، سید مرتضی، شرف‌الدین محمد و شیخ طوسی نام برد.

ب: کتابخانه‌های مساجد

مساجد قدیمی‌ترین مراکز آموزشی در اسلام هستند. با توجه به جایگاه خاص مساجد در میان مسلمانان مردم علما و دانشمندان به مساجد کتاب وقف می‌کردند و به این ترتیب

بود که کتابخانه‌های مساجد به وجود آمدند و گویا در هر مسجد جامع بزرگ یک کتابخانه هم وجود داشت. 3

ج: کتابخانه‌های عمومی

این دسته از کتابخانه‌ها به کتابخانه‌هایی گفته می‌شود که برای استفاده همگانی، بدون توجه به پایگاه اجتماعی، علمی و مذهبی استفاده کنندگان ساخته شده بودند. 11 در آغاز قرن چهارم هجری نیاز به وجود یک کتابخانه عمومی به شدت احساس می‌شد. نهضت علمی در این دوره وسعتی قابل ملاحظه داشت. خزانه الحکممه‌ها به معنای واقعی کلمه عمومی نبودند... که بایستی به کتابخانه‌های عمومی تبدیل می‌شدند، به این ترتیب دارالعلم‌ها به وجود آمدند و به معنای واقعی کلمه عمومی بودند. به این ترتیب که جا و مکان و مستمری کافی و نیز قلم و دوات و کاغذ در اختیار مراجعان و محققان قرار می‌دادند. 4 کتابخانه‌های عمومی بخشی از دارالعلم‌ها و در واقع مهمترین بخش آنها را تشکیل می‌دادند. پایه‌گذاران آنها گاهی چهره‌های برجسته حوزه‌های علمی بودند.

معرفی برخی از کتابخانه‌های عمومی دوران اسلامی

کتابخانه خلب

تاریخ بنیاد این کتابخانه مشخص نیست، اما دو چهره شناخته شده با آن پیوند خورده‌اند: سیف الدوله حمدانی (356 ه.ق) در قرن چهارم و ثابت بن اسلم (460 ه.ق) در قرن پنجم، این کتابخانه دارای بیش از ده هزار جلد کتاب بود که سیف الدوله و شاید اشخاص دیگر وقف آن کرده بود. این کتابخانه با تسلط فاطمیان اسماعیلی بر حلب طعمه حریق شد. 5

کتابخانه شاپور

شاپور بن اردشیر در سال 381 هجری مؤسسه‌ای را در محله‌ای بین‌السورین کرخ بغداد بنا کرد و به روایت بیشتر منابع، اسم دارالعلم بر آن نهاد. برخی منابع اسم دارالکتب را برای این کتابخانه به کار برده‌اند. شاپور که در زمان بهاءالدوله بویه‌ی چندین نوبت به وزارت رسید، پیش از آن به علت شغل کتابت، دارای سطح فرهنگی غنی و روابط دوستانه با

دانشمندان بود. وی در اصل ایرانی و شیعه مذهب بود و به همین جهت کرخ را به عنوان جایگاه کتابخانه برگزید. این کتابخانه در حدود ده هزار جلد کتاب در موضوعات مختلف مانند: علوم دینی، ادبیات، فلسفه، نجوم، هندسه، پزشکی، و دیگر شاخه‌های علم داشت. هر چند این کتابخانه مؤسسه‌ای شیعی بود و توسط شیعیان اداره می‌شد، اما فرق مختلف تسنن نیز در این کتابخانه جای خود را داشتند. بنابراین کتابخانه شاپور فقط به شیعیان بغداد اختصاص نداشت، بلکه در دسترس کلیه ساکنان این شهر بود. 6

کتابخانه سید رضی

با آن که سید رضی (406 ه.ق) از چهره‌های شناخته شده و مشهور قرن‌های چهارم و اوایل قرن پنجم هجری است. از دارالعلم او اطلاعات اندکی در اختیار داریم. سید رضی در بغداد دارالعلمی ساخت که خود نیز در آن کتابخانه درس می‌گفت و دانشجویان برای شنیدن درس و استفاده از کتابها بدان مرکز می‌رفتند. سید رضی از اموال شخصی خود هزینه‌های کامل دانش‌اندوزان را پرداخت می‌کرد.

کتابخانه سید مرتضی

سید مرتضی (436 ه.ق) همانند برادرش، سید رضی، از شخصیت‌های علمی و سیاسی شیعی در قرن پنجم است. طبق برخی از منابع وی مدتی ناظر کتابخانه شاپور بود. او دارالعلمی در بغداد بنا کرد که در حدود هشتاد هزار جلد کتاب داشت. این کتابخانه پس از کتابخانه عممی بنی عمار در طرابلس، بزرگترین کتابخانه بود. وی نیز به شاگردانش ماهانه مرتبی و مقررری پرداخت می‌کرد. از شاگردان او می‌توان از شیخ طوسی نام برد. (د) کتابخانه‌های نیمه عمومی

کتابخانه‌های نیمه عمومی به کتابخانه‌هایی اطلاق می‌شود که بنیان‌گذاران، آنها را برای استفاده شخصی خویش بر پا می‌کردند و در همان حال تمام اقشار مردم نمی‌توانستند از آنها بهره‌گیرند و فقط طبقات بالای مردم توانایی ورود به کتابخانه‌ها را داشتند. این کتابخانه‌ها به امرا، پادشاهان و حکامی وابسته بودند که بیشتر کتابخانه‌ها را برای مصالح سیاسی و ستایش انگیزی فرهنگی خویش دایر می‌کردند. 7 این دسته از کتابخانه‌ها نیز به

محققان کمکهای مالی می‌کردند و زمینه پژوهشهای آزاد آنها را تأمین می‌نمودند. 8 از این گونه کتابخانه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

کتابخانه فارس

این کتابخانه توسط عضدالدوله در فارس تأسیس شد. این کتابخانه از کتابخانه‌های معتبر زمان خویش به حساب می‌آمد و در مورد آن، مقدسی از جغرافیدانان و سیاحان بنام قرن چهارم، چنین می‌نویسد: این کتابخانه زیر نظر یک کتابدار، از نیکوکاران شهر اداره می‌شود. هیچ کتابی وجود ندارد که در دانشگاه‌های گوناگون تصنیف شده باشد و در آن وجود نداشته باشد. این کتابخانه دارای فهرست‌هایی است که موجودی آن در آنها نوشته شده است.

کتابخانه رامهرمز

این کتابخانه در شهر رامهرمز، در کنار خلیج فارس، توسط ابن سوار کاتب ساخته شد، که در آن موقوفاتی نیز وجود داشت.

کتابخانه بصره

کتابخانه بصره نیز توسط ابن سوار کاتب در شهر بصره ساخته شد. که نسبت به کتابخانه رامهرمز بزرگتر و گسترده‌تر بود. به کسانی که در این کتابخانه‌ها به طور مستمر مطالعه و تحقیق می‌کردند ماهیانه پرداخت می‌شد و در آنجا همیشه یک استاد کلام معتزلی تدریس می‌کرد. 9

کتابخانه ابن شاه مردان

این کتابخانه نیز در شهر بصره واقع بود و به آن کتابخانه بصره نیز می‌گفتند که توسط وزیر ابو کالیجار دیلمی، ابو منصور بن شاه مردان ساخته شده بود. در این کتابخانه نوزده هزار جلد کتاب وجود داشت. 10

کتابخانه صاحب بن عباد

این کتابخانه در شهر ری ک‌هیکی از کانونهای تشیع بود ساخته شده بود. این کتابخانه به ادعای آرتور بوپ به اندازه مجموع کتابخانه‌های اروپا در قرن دهم میلادی کتاب داشت. تعداد کتابها به روایت خود صاحب به دویست و شش هزار جلد می‌رسیده است.

استفاده از این کتابخانه نه تنها رایگان بود بلکه برای تشویق امر آموزش و پژوهش به هر محقق 1000 درهم نیز پاداش داده می‌شد. 11 این کتابخانه با ارزش با یورش محمود غزنوی به ری، به آتش کشیده شد و کتابهای کلامی، فلسفه و نحوی آن در پای دار علما سوختند و بقیه که در حدود صد بار شتر بودند به خراسان فرستاده شدند. 12

چگونگی اداره کتابخانه‌ها و نحوه درآمد و مخارج آنها اداره کتابخانه‌ها در آن زمان بدین شکل بود که یک نفر به عنوان سرپرست بر کار کارکنان کتابخانه نظارت می‌کرد. عزل و نصب کتابداران و کارمندان با او بود و به کلیه امور اداری کتابخانه نظارت می‌کرد. شخصی نیز به عنوان مدیر فنی یا کتابدار نیز وجود داشت که به کارهای غیراداری رسیدگی می‌کرد. و افرادی را که در زیر دست او بودند، راهنمایی می‌نمود. این افراد در کتابخانه‌ها عبارت بودند از: چند تن وراق و نساخ برای نسخه برداری از کتابها، صحاف برای جلد کردن آنها و تذهیب کارانی برای طلا کاری و تزیین کتابها، زیر دست مدیر فنی یا همان کتابدار در کتابخانه‌ها می‌کردند. کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، عمدتاً از طریق موقوفاتی که واقف بر آنها در نظر می‌گرفت، تأمین مالی می‌شدند. اما در این میان می‌توان از کمکهای مردمی و مخصوصاً امرا و سلاطین نام برد.

شیوه‌های تهیه کتاب

تشکیل و گسترش کتابخانه‌ها، از طریق کار نسخه برداران و نیز از طریق کتابهایی که برای شخص مؤسس تألیف می‌شده واهدای کتابهای نفیس برای ابراز مراتب حق شناسی به مؤسس و بالاخره از طریق خریداری منظم کتاب صورت می‌گرفته است. اما در میان تمام شیوه‌ها، شیوه وقف قابل توجه‌تر است.

کتابخانه‌های ایران اسلامی

کتابخانه‌های اسلامی با گسترش علم و دانش توسعه یافت. از این رو قرن اول هجری طبعاً دوره آغاز و پیدایش بوده است. از قرن دوم تا ششم هجری و نز کمی از اوایل قرن هفتم

هجری دوران تکامل و اوج پیشرفت کتابخانه‌های اسلامی به شمار می‌رود و دوره انحطاط و افول از اواخر قرن فتم با هجوم اقوام بیگانه و علل دیگر شروع می‌شود. ایران یکی از کشورهایی پهناور اسلامی، آن روزگار محسوب می‌شد، به تنهایی طی فرهای نخستین اسلامی بیش از 600 کتابخانه را دارا بود که آوازه برخی از آنها در سراسر جهان پیچیده بود. همین عامل باعث شد تا بسیاری از دانشمندان از دورترین نقاط جهان اسلام یعنی اندلس و دیگر نقاط به ایران آمده و از کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی این کشور بهره‌ها ببرند. 13

از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های ایران اسلامی می‌توان از کتابخانه ابوالوفا بن سلمه در همدان نام برد که آثار مهمی درباره موضوعهای مرسوم در سده سوم هجری در آن گرد آمده بود. کتابخانه رصدخانه مراغه که به همت خواجه نصیرالدین طوسی در جوار رصدخانه بر پا شد و کتابهایی که از غارت کتابخانه‌های شهرهای بغداد، دمشق، حلب، موصل، خراسانف الموت، سمرقند، بخارا، مرو، قزوین، ساوه و نیشابور به دست آمده بودند آن جا جمع‌آوری شد. همچنین خود خواجه، مأمورانی را به اطراف عالم می‌فرستاد که هر جا کتاب مفیدی یافتند، خریداری شود، در اثر تلاش وی در مدت کوتاهی کتابهای رصدخانه به چهارصد هزار جلد رسید. 14

از دیگر کتابخانه‌های اسلامی، کتابخانه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، که از کتابخانه‌های مشهور سده هشتم هجری است را باید نام برد. مریدان شیخ کتابهای بسیاری به این کتابخانه هدیه کردند، که نسخه‌های خطی به جای مانده از آن کتابخانه حاوی ارزش تاریخی زیادی است. در دوره حکومت فتحعلی شاه قاجار به هنگام رویدادهای آذربایجان (جنگ ایران و روس) کتابهای این کتابخانه به وسیله فاتحان روس به عنوان امانت به منظور مطالعه و استنساخ به تغلیس برده شد و هم اکنون در مؤسسه شرق‌شناسی لنینگراد نگهداری می‌شود. 15

آل سامان در خراسان و ماوراءالنهر حکومت نیرومندی تشکیل دادند که در قرن چهارم به عظمت و قدرت خود رسید، آنان که مروج مذهب اسماعیلیه بودند، در بخارا، مقر حکومت خود، کتابخانه‌ای مفصل ایجاد کردند.

کتابخانه نوح بن منصور در هر فن از علوم اسلامی در آن کتابی یافت می‌شد. به قول ابن سینا در توصیف آن کتابخانه می‌نویسد: «در آن کتابخانه برخی از کتابها را دیدم که اغلب مردم نام آنها را هم نشنیده‌اند و نسخه‌هایی را مشاهده کردم که تا آن روز ندیده بودم و دیگر پس از آن روز ندیدم ... به گفته او اتاقهای زیادی وجود داشت و هر یک آکنده از صندوقهای کتاب بوده است» 16

از مشهورترین کتابخانه‌هایی ایران می‌توان از کتابخانه مسعود بن ابراهیم غزنوی که کتابدار آن مسعود بن سعد سلمان، شاعر معروف قرن ششم بوده یاد کرد. همچنین کتابخانه امام محمد غزالی در شهر طوس، کتابخانه صابونیه در نیشابور، کتابخانه نظامیه نیشابور، کتابخانه رشیدالدین و طواط در خوارزم از مراکز فرهنگی مهم ناحیه خراسان بزرگ بوده‌اند. 17

از دیگر کتابخانه‌های سرزمین ایران باید از کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز یاد کرد. در این کتابخانه کتابها بر اساس موضوع و نام مؤلف طبقه‌بندی شده بود، به طوری که آثار مربوط به هر حوزه از علوم و فنون و ادبیات به همراه فهرست آنها در اتاقی مخصوص نگهداری می‌شد. از دیگر کتابخانه‌های آن سامان، کتابخانه مجدالدوله و معزالدوله دیلمی را می‌توان ذکر کرد. از نفائس کتابخانه عضدالدوله دیلمی همین بس که علامه بشاری درباره آن گفته است: «من در تمام ممالک اسلامی نظیر آن را ندیده و گویی آن رانمونه یک فردوس برین ساخته‌اند» همچنین مقدسی درباره آن افزوده است: «از هر کتابی که تا آن روزگار تألیف شده بود، نسخه‌ای در این کتابخانه یافت می‌شد.» 18

کتابخانه صاحب بن عباد در ری حاوی 117 هزار جلد کتاب بوده که تنها فهرست آن شامل ده مجلد می‌شده است. این کتابخانه پس از مدتی نام دارالکتب را به خود گرفت و از طرف صاحب بن عباد وقف مردم شد، به این ترتیب عالمان آن عصر به راحتی می‌توانستند از مجموعه آن کتابخانه بهره‌مند شوند. مورخان آمار کتابهای آن کتابخانه را تا سیصد هزار جلد نیز ذکر کرده‌اند. 19

کتابخانه دارالعلم شاپور فرزند اردشیر دارای بیش از صد هزار جلد کتاب بوده که از کتابهای روم، چین، هند، عراق، و کتابهای باستانی ایرانی استنساخ شده بود. این کتابخانه در اواخر قرن چهارم هجری به سال 381 قمری تأسیس شد. 20

از کتابخانه‌های قدیمی و مشهور ایران، کتابخانه نظامیه اصفهان، کتابخانه سیدنا حسن صباح، کتابخانه ابوالفضل عمید و فاضل دیلمی، کتابخانه شمس المعالی در طبس، کتابخانه رستم بن شهریار در ری کتابخانه انوشیروان در کاشان، مهلان ساوجی و بوطاهر در ساوه، کتابخانه آل خجندیان در اصفهان و کتابخانه ربع رشیدی در تبریز را می‌توان نام برد.

21

از جمله قدیمی‌ترین و کهنترین کتابخانه‌های اسلامی که به رغم حوادث مخرب روزگار هنوز پابرجاست، کتابخانه مبارک آستان قدس رضوی در مشهد مقدس است که در حدود یک هزار سال از تأسیس آن می‌گذرد. این کتابخانه را مورخان تا سال 1348 بر مبنای وقف نامه مورخ رمضان 421 هجری - که در مجلدی از قرآن کریم نوشت شده - کهنترین سند برای اثبات وجود این کتابخانه می‌دانستند. در آن سال در اثر تخریب و تعمیر برخی بیوتات قدیمی آستان تعدادی قرآن بسیار نفیس درکنج یکی از انبارها به دست آمد، وقف نامه‌های مندرج در این قرآن دیگر به سال 393 هجری وقف شده در میان آنها وجود داشت. 22

دلایل افول کتابخانه‌های اسلامی

سرنوشت کتابخانه‌های اسلامی بسیار غم‌انگیز و اسفناک است. کتابخانه‌های بزرگ اسلامی در جنگهای داخلی و کشمکشهای مذهبی و یا بی‌اعتنایی حکام به نابودی کشیده شد. در نابودی کتابخانه‌های اسلامی می‌توان دو عامل را ذکر کرد:

الف: عوامل برونی

ب: عوامل درونی

البته باید به این دو عالم مصائب دیگری نظیر زلزله و آتش سوزی را نیز اضافه نمود.

عوامل برونی

این عوامل شامل اعمال خشونت بار و وحشیگریهایی است که قدرتهای بیگانه نسبت به جهان اسلام مرتکب شدند. مثلاً خیمنز، کاردینال اسپانیایی که از توجه هموطنان خود به مطالعات اسلامی شکایت داشت، دستور داد تا هشتاد هزار کتاب عربی را در میدان عمومی غرناطه بسوزانند. 23

در نابودی کتابخانه‌های اسلامی تاراج مسیحیان را در جنگهای صلیبی و حمله مغولان به بلاد اسلامی را نباید فراموش کرد. 24

کتابخانه‌های اسلامی، علاوه بر ویرانی شاهد نوعی دیگر از حملات بیگانگان نیز بوده است. از حدود قرن یازدهم سیل دانشمندان و دلالتان حریص کتاب از اروپا به کشورهای اسلامی و عربی سرازیر شد. اینان به جست و جو، یافتن و خریدن قانونی یا غیرقانونی، تقریباً هر دست نوشته‌ای که دسترسی یافتند پرداختند. 25

عوامل درونی

عوامل درونی متوجه خود مسلمانان است که شاهد از دست دادن انبوهی از ذخایر علمی و فرهنگی کشورشان بوده‌اند. بی‌تردید تعداد انبوهی کتاب بر اثر بی‌مبالاتی، غفلت و نادانی از بین رفته است. بی‌کفایتی خلفای فاطمی و افراط در اعمال قدرت و عیاشی، 26 بی‌توجهی و اهمیت ندادن عثمانیها به میراث فرهنگی سرزمین تحت سلطه خود از همه آشکارتر و واضح‌تر است. به عنوان مثال، به هنگام گشایش کتابخانه قبه المال در مسجد اموی دمشق، سلطان عبدالحمید دوم در پاسخ به پیشنهاد امپراتور آلمان، ویلیام دوم، در سال 1899 دستور داد تا این کتابخانه را که مدتی مدید قفل بر در داشت، بگشایند و محتویات آن را بررسی کنند. پس از انجام این کار، سلطان دستور داد تا بخش اعظم مجموعه کمیاب و شگفت‌انگیز کتابخانه را به عنوان هدیه شخصی او نزد پادشاه آلمان بفرستند. 27

مورخان آلمان در برآورد میزان خسارت وارده به پیکر علمی جهان اسلام در اثر نابودی کتابخانه‌های مهم اسلامی، بیشترین عامل را از آن مغولانف صلیبیون، مسیحیان غربی، مذهبیون، متعصب و آتش سوزی دانسته‌اند. اما با این همه احوال این همه به معنای از بین

رفتن کلیه میراث علما دوره اسلامی نبوده، بلکه شمار زیادی از آثار اسلامی به دلیل مالکیت خصوصی از گزند این عوامل دور مانده و آسیبی ندیده‌اند.

نتیجه

کتابخانه در قلمروی تمدن دارای ارج و منزلت والایی بوده است. میراث عظیم فرهنگی مدونی که در طی اعصار و قرون بر جای مانده، مبین آن است که این نهاد فرهنگی در ادوار درخشان تمدن اسلامی فضیلت فراوانی داشته و از ارکان اساسی جامعه اسلامی محسوب می شده است. اصولاً شکوفایی در ادوار با ثبات صورت می‌گیرد و نهادهایی چون مدرسه، دانشگاه، دارالعلم، بیت‌الحکمه و کتابخانه در یک جامعه با ثبات و مشحون از وحدت، صلح و پیشرفت ایجاد می‌شدند. هر زمان چنین زمینه‌هایی در قلمرو تمدن اسلامی فراهم بوده، کتابخانه‌های عظیمی در آن ایجاد شده و رشد کرده که به کانونهای فرهنگی روزگار خود نیز تبدیل شده‌اند.

در روزگاری که انحطاط فرهنگی جوامع اروپایی را فراگفته بود و مردمان این جوامع مصائب و تیره روزیهای قرون وسطی را تجربه می‌کردند، در این سوی جهان، در حوزه تمدن اسلامی، زمینه مساعدی برای ایجاد و رشد نهادهای فرهنگی به وجود آمده بود. در راستای تحقق تعالیم دین مبین اسلام که طلب علم و دانش را فریضه می‌دانست، تأسیس کتابخانه در گوشه و کنار ممالک اسلامی مورد توجه حکام و دانشمندان معارف خواه بوده است.

پی‌نوشت‌ها و یادداشت‌ها

- 1- استیچویچ، الکساندر، کتاب درپویه تاریخ، ترجمه حمیدرضا آژیر و حمد رضا شیخی، مشهد، آستان قدس رضوی، 1373، ص 275.
- 2- العش، یوسف، کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی (بین‌النهرین، مصر)، ترجمه دکتر اسدالله علوی، مشهد، آستان قدس رضوی، 1372.

- 3- اشپولر، برتولد. تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، ج 3، تهران، علمی و فرهنگی، 1369، علمی و فرهنگی، 1369، جلد اول، ص 201.
- 4- یوسف العش، ص 164.
- 5- همان کتاب، ص 127.
- 6- همان کتاب، ص 137.
- 7- شلبی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسین ساکت، ج 2، تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، 1370، ص 160.
- 8- نخستین، مهدی، تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب ترجمه عبدالله ظهیری مشهد، آستان قدس رضوی، 1367، ص 80.
- 9- مدسی، ابو عبدالله، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران، 1361، بخش 2، ص 668.
- 10- ابن جوزی، المنتظم، تحقیق از محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، 1992، ج 16، ص 224.
- 11- تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب، ص 91.
- 12- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، تصحیح محمد یوسف الدقاق، بیروت، دارالکتب العلمیه 1987، ج 9، ص 372.
- 13- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، کتاب و کتابخانه، زیربنای تمدن و علوم اسلامی، قم، دفتر نشر نوید اسلام، 1356، ص 164.
- 14- آزاد، اسدالله، آشنایی با کتاب و کتابخانه، مشهد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، بیتا، ص 19.
- 15- همان کتاب، ص 20.
- 16- کتاب و کتابخانه: زیربنای تمدن و علوم اسلامی، ص 123.
- 17- حاکمی اسماعیل، «سهم ایرانیان در تأسیس کتابخانه‌های اسلامی تا قرن هشتم هجری، مجموعه مقالات ارائه شده در مینار کتاب و کتابداری د ر 4-2 خرداد، 1360، مشهد، کتابخانه مرکزی دانشگاه فردوسی، 1360، ص 65.

- 18- کتاب و کتابخانه: زیربنای تمدن و علوم اسلامی، ص 164.
- 19- همان کتاب، ص 165.
- 20- فرح زاد، محمد، «نگاهی به کتابخانه‌های ایران در دوره اسلامی» فروغ صبح دانایی ، ش 6، 1373، ص 4.
- 21- کتاب و کتابخانه، زیربنای تمدن و علوم اسلامی ، ص 167.
- 22- انصاری ، نوش‌آفرین، وقف نامه‌ها و تاریخ کتابخانه و کتابداری، یادنامه ادیب نیشابوری، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل (دانشگاه تهران)، 1365، ص 98.
- 23- مکی سباعی، محمد، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ترجمه محمد عباسپور، محمد جواد مهدوی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1373، ص 177.
- 24- المردی ، جانسون، «کتابخانه‌های جهان اسلام» ، ترجمه علی شکویی نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تبریز، دوره 31 (بهار 1362) ص 87.
- 25- تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص 179.
- 26- دورانت، ویل، تاریخ تمدن عصر ایمان (کتاب دوم، تمدن اسلامی) ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران آموزش و انقلاب اسلامی، 1368، ص 314.
- 27- تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص 181.